

Research Institute of
Hawzah and University

Islamic & Social Sciences

Journal homepage: <http://soci.rihu.ac.ir>

Original Article

Islamic Society and Emerging Technologies: Examining the Relationship Between Artificial Intelligence and Muslim Social Values

Hatef Pour'rashidi Alibeyglu¹ , Hamed Tagh'diri²

1. Assistant Professor, Department of Communication, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (Corresponding Author).

h.pourrashidi@gmail.com

2. PhD Candidate in the History of Shi'ism, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

sheiqhamid@gmail.com

Received: 2025/05/19; Accepted 2025/08/12

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Emerging technologies, particularly Artificial Intelligence (AI), as transformative forces, are profoundly reshaping the social, economic, and cultural structures of human societies. With its unique capabilities in data analysis and automated decision-making, AI has opened new horizons for humanity. However, its rapid expansion raises fundamental questions about the relationship between this technology and human as well as religious values, especially in Islamic contexts. The collective identity and social values of Muslims are deeply rooted in religious teachings, making their engagement with AI especially complex.

This study, inspired by core Islamic principles such as justice, privacy, human dignity, and social solidarity—recognized as essential benchmarks for evaluating social phenomena—seeks to explore this relationship. Within this context, AI is understood not merely as a technological tool but as an informational ecosystem that influences all dimensions of social life. Accordingly, Manuel Castells' theory of the information society is employed, highlighting that information technologies, such as AI, transform social structures and contribute to the rise of a networked society where information becomes the primary source of power and change. From this perspective, Castells' theory provides a useful framework for conceptualizing AI as an ecosystem that impacts social structures and the distribution of power.

The central question of this study is whether AI conflicts with Islamic values or whether it can be harnessed to strengthen them. Ultimately, the research aims to provide an analytical framework for evaluating and regulating AI within Islamic societies.

Methodology: This research employs a documentary study and systematic review to examine the interplay between AI and social values in Islamic contexts. These methods allow for in-depth exploration of existing sources. To define the social

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication
under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY)
License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Research Institute of
Hawzah and University

Islamic & Social Sciences

Journal homepage: <http://soci.rihu.ac.ir>

Original Article

values under consideration, Islamic references—including the Qur'an and authenticated Shi'a hadith collections such as the Four Books (al-Kafi, Man La Yahduruhu al-Faqih, Tahdhib al-Ahkam, and al-Istibsar), along with Wasā'il al-Shi'a—were analyzed. Complementary perspectives from contemporary scholars were drawn from peer-reviewed articles indexed in Scopus and Web of Science. Source selection was guided by scholarly credibility and thematic relevance.

The collected data were systematically categorized, first by identifying positive and negative impacts of AI on each value (justice, privacy, human dignity, and social solidarity), and then comparatively analyzed through Islamic jurisprudential principles and contemporary scholarly perspectives, thereby offering a comprehensive response to the research questions.

Findings: The findings reveal that AI exerts dual effects on the social values of Islamic societies—providing both opportunities for enhancement and posing serious challenges. Regarding social justice, AI can enhance transparency and efficiency in governance and finance, enabling fairer distribution of resources and reducing corruption. For instance, in the Islamic digital economy, broader access to financial services can promote economic justice. Yet, AI also risks algorithmic discrimination, whereby biased systems inadvertently marginalize certain groups—contradicting the Islamic principle of justice and potentially eroding social trust.

Concerning privacy, while Islam emphasizes respect for personal boundaries and prohibits unwarranted intrusion, AI's capacity for mass data collection and surveillance threatens this value, amplifying societal feelings of insecurity and calling for stronger ethical safeguards. Regarding human dignity, AI's substitution of human decision-making in certain domains risks undermining the Qur'anic recognition of humanity's elevated status. In terms of social solidarity, AI may foster isolation and filter bubbles that weaken human bonds, although, when responsibly applied, it also has the potential to strengthen solidarity through personalized religious content and enhanced communication.

Discussion and Conclusion: The analysis demonstrates that AI is neither inherently benevolent nor intrinsically harmful; rather, its impact on Islamic societies depends on how it is designed, regulated, and applied. The findings suggest that AI has the potential to reinforce Islamic values such as justice and solidarity, yet simultaneously generates challenges such as algorithmic bias, privacy violations, and diminished human dignity, which conflict with Islamic teachings. This duality underscores the urgent need for comprehensive and responsible approaches to AI governance.

To bridge existing gaps, the study highlights the importance of integrating jurisprudential principles—such as la darar (no harm) and the preservation of human dignity—with contemporary sociological theories like Castells' information society. Such an integrated approach can underpin the development of indigenous ethical and legal frameworks that are both faithful to Islamic values and responsive to technological advances.

To realize this vision, transparent data policies, enhanced media literacy for navigating digital challenges, and, most importantly, sustained collaboration among Islamic jurists, religious scholars, and information technology experts are indispensable. Only through such measures can AI be transformed from a potential threat into a vehicle for advancing Islamic ideals and social progress, while safeguarding the cultural and religious identity of Muslim societies in an era of unprecedented global change.

Conflict of Interest: The authors declare no conflicts of interest.

Keywords: Artificial Intelligence, Social Values, Islamic Jurisprudence, Islamic Society, Documentary Study.

Cite this article: Hatef Pour'rashidi Alibeyglu and Hamed Tagh'diri (2025). "Islamic Society and Emerging Technologies: Examining the Relationship Between Artificial Intelligence and Muslim Social Values." *Journal of Islam and Social Sciences* 16(33): 81-98

Research Institute of
Hawzah and University

اسلام و علوم اجتماعی

Journal homepage: <http://soci.rihu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

جامعه اسلامی و فناوری‌های نوظهور: بررسی نسبت هوش مصنوعی و ارزش‌های اجتماعی مسلمانان

هاتف پوررشیدی علی بیگلو^{۱*} ، حامد تقدیری^۲

۱. استادیار گروه ارتباطات، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول).

h.pourrashidi@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری تاریخ تشیع، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.

sheiqhamid@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۱

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: فناوری‌های نوظهور، به‌ویژه هوش مصنوعی (AI)، به‌عنوان یک نیروی تحول‌آفرین، در حال دگرگون‌سازی عمیق ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جوامع بشری هستند. این پدیده، با قابلیت‌های بی‌نظیر خود در تحلیل داده‌ها و تصمیم‌گیری خودکار، افق‌های تازه‌ای را پیش روی انسان گشوده‌ص است. باوجوداین، گسترش سریع آن، پرسش‌های بنیادینی را در مورد نسبت این فناوری با ارزش‌های انسانی و دینی، به‌ویژه در جوامع اسلامی، مطرح کرده است. هویت جمعی و ارزش‌های اجتماعی مسلمانان از بطن تعالیم دینی سرچشمه می‌گیرد و این جوامع در مواجهه با هوش مصنوعی با چالش‌های دوچندانی روبه‌رو هستند. این پژوهش با الهام از اصول بنیادین اسلامی مانند عدالت، حریم خصوصی، کرامت انسانی، و همبستگی اجتماعی، به‌عنوان معیارهایی اساسی برای ارزیابی پدیده‌های اجتماعی، به بررسی این رابطه می‌پردازد. از این منظر ارزش‌هایی مانند عدالت، حریم خصوصی، کرامت انسانی، و همبستگی اجتماعی، که در متون دینی ریشه دارند، معیارهایی بنیادین برای ارزیابی هرگونه پدیده اجتماعی، ازجمله فناوری‌های نوظهور، به‌شمار می‌روند که در این مقاله ارزیابی شده است. در شرایطی که هوش مصنوعی، به‌عنوان یکی از دستاوردهای برجسته عصر اطلاعات، نه‌تنها یک ابزار فناورانه، بلکه یک زیست‌بوم اطلاعاتی است که بر تمامی شئون زندگی اجتماعی تأثیر می‌گذارد. بنابراین، در آن میان، نظریه کاستلز در نظریه جامعه اطلاعاتی مورد توجه واقع شده و تأکید دارد که فناوری‌های اطلاعاتی مانند هوش مصنوعی، ساختارهای اجتماعی را دگرگون کرده و به ظهور جامعه‌ای شبکه‌ای منجر می‌شوند که در آن اطلاعات به منبع اصلی قدرت و تحول تبدیل می‌شود. ازاین‌رو، نظریه جامعه اطلاعاتی کاستلز نیز چهارچوبی را فراهم می‌آورد تا هوش مصنوعی را به‌مثابه

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Research Institute of
Hawzah and University

اسلام و علوم اجتماعی

Journal homepage: <http://soci.rihu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

یک زیست‌بوم اطلاعاتی در نظر بگیریم که بر ساختارهای اجتماعی و توزیع قدرت تأثیر می‌گذارد. هدف اصلی این مطالعه، پاسخ به این پرسش محوری است که نسبت هوش مصنوعی با این ارزش‌های چهارگانه چیست و آیا این فناوری در تقابل با ارزش‌های اسلامی قرار دارد یا می‌تواند به ابزاری برای تقویت آنها تبدیل شود. سرانجام تلاش می‌شود تا یک چهارچوب تحلیلی برای ارزیابی و تنظیم هوش مصنوعی در جوامع اسلامی ارائه شود.

روش: پژوهش حاضر با هدف کاوش در نسبت میان هوش مصنوعی و ارزش‌های اجتماعی در جوامع اسلامی، از روش مطالعه اسنادی و مرور نظام‌مند بهره می‌برد؛ زیرا این روش، با تکیه بر تحلیل نظام‌مند متون و مستندات موجود، امکان بررسی عمیق منابع را فراهم می‌کند. در این راستا، برای تبیین ارزش‌های اجتماعی، منابع اسلامی شامل قرآن کریم و احادیث از منابع معتبر شیعه، از جمله کتب اربعه (الکافی، من لایحضره الفقیه، تهذیب الاحکام، و الاستبصار) و همچنین، مجموعه وسایل الشیعه بررسی شدند. برای تکمیل این تحلیل، نظرات اندیشمندان معاصر از مقالات علمی معتبر منتشر شده در پایگاه‌های داده‌ای مانند اسکوپوس و وب آو ساینس استخراج شده است. معیارهای انتخاب منابع، اعتبار علمی و انطباق آنها با موضوع پژوهش است. در نهایت، داده‌های گردآوری‌شده به صورت نظام‌مند تحلیل شدند. ابتدا، تأثیرات مثبت و منفی هوش مصنوعی بر هر یک از ارزش‌های اجتماعی (عدالت، حریم خصوصی، کرامت انسانی و همبستگی اجتماعی) دسته‌بندی و سپس از منظر اصول فقهی و دیدگاه‌های اندیشمندان تحلیل تطبیقی انجام شد تا پاسخی جامع به سؤالات پژوهش ارائه شود.

یافته‌ها: نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که هوش مصنوعی بر ارزش‌های اجتماعی جوامع اسلامی تأثیرات دوگانه‌ای دارد؛ هم فرصت‌هایی برای تقویت آنها فراهم می‌کند و هم چالش‌های جدی ایجاد می‌نماید. در زمینه عدالت اجتماعی، هوش مصنوعی می‌تواند با افزایش شفافیت و کارایی در سیستم‌های حکومتی و مالی، به توزیع عادلانه‌تر منابع کمک کرده و فساد را کاهش دهد. برای مثال، در اقتصاد دیجیتال اسلامی، دسترسی به خدمات مالی می‌تواند بهبود یابد که به تحقق عدالت اقتصادی کمک می‌کند. با وجود این، هوش مصنوعی می‌تواند باعث تبعیض الگوریتمی شود که در آن الگوریتم‌ها به صورت ناخواسته علیه گروه‌های خاص تبعیض قائل می‌شوند. این امر، با ارزش اسلامی عدالت در تضاد است و می‌تواند اعتماد اجتماعی را تضعیف کند. در مورد حریم خصوصی، در حالی که اسلام بر حفظ حرمت افراد و تجسس نکردن تأکید دارد، هوش مصنوعی با جمع‌آوری گسترده داده‌ها از طریق نظارت جمعی، این ارزش را به خطر می‌اندازد. این وضعیت، احساس ناامنی در جامعه را تقویت کرده و نیازمند چهارچوب‌های اخلاقی قوی‌تر است. در زمینه کرامت انسانی، هوش مصنوعی با جایگزینی تصمیم‌گیری انسان در برخی امور، می‌تواند به تضعیف شأن و منزلت انسانی منجر شود که با تأکید اسلام بر جایگاه ویژه انسان در نظام هستی مغایرت دارد. همچنین در مورد همبستگی اجتماعی، هوش مصنوعی ممکن است با ایجاد حباب‌های فیلتر و انزوای اجتماعی، پیوندهای انسانی را تضعیف کند؛ در حالی که در صورت استفاده صحیح، می‌تواند با شخصی‌سازی محتوای دینی و بهبود ارتباطات، همبستگی را تقویت نماید.

بحث و نتیجه‌گیری: بررسی‌های این مقاله نشان می‌دهد که فناوری هوش مصنوعی، به تنهایی نه ابزاری صرفاً خیرخواهانه و نه ذاتاً شرور است؛ بلکه تأثیر آن بر جوامع اسلامی تابعی از نحوه طراحی، تنظیم و به کارگیری آن است. همان‌طور که نتایج پژوهش نشان می‌دهد، هوش مصنوعی پتانسیل تقویت ارزش‌های بنیادین اسلامی مانند عدالت و همبستگی را دارد؛ اما در عین حال، چالش‌هایی جدی مانند تبعیض الگوریتمی، نقض حریم خصوصی و تضعیف کرامت انسانی را نیز به همراه دارد که با اصول اسلامی ناسازگار است. این دوگانگی، ضرورت تدوین یک رویکرد جامع و مسئولانه را برای مواجهه با این فناوری آشکار می‌کند. برای پر کردن شکاف‌های موجود، این پژوهش بر اهمیت تلفیق اصول فقهی همچون قاعده «لاضرر» و «حفظ کرامت انسانی»، با نظریه‌های معاصر علوم اجتماعی

Research Institute of
Hawzah and University

اسلام و علوم اجتماعی

Journal homepage: <http://soci.rihu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

مانند نظریه جامعه اطلاعاتی تأکید دارد. چنین رویکردی می‌تواند مبنایی برای طراحی چهارچوب‌های اخلاقی و حقوقی بومی باشد که هم با ارزش‌های دینی همخوانی داشته و هم پاسخگوی الزامات پیشرفت‌های فناورانه باشد. برای تحقق این امر، تدوین سیاست‌های شفاف در حوزه داده‌ها، تقویت سواد رسانه‌ای جامعه برای مواجهه با چالش‌های دیجیتال، و از همه مهم‌تر، همکاری مستمر میان فقها، علمای دینی و متخصصان فناوری اطلاعات ضروری است. تنها از این طریق می‌توان هوش مصنوعی را از یک تهدید بالقوه به ابزاری برای تحقق آرمان‌های اسلامی و پیشرفت اجتماعی تبدیل کرد و در جهانی که با سرعت بی‌سابقه در حال تغییر است، هویت فرهنگی و دینی جامعه را حفظ نمود.

تعارض منافع: نویسندگان این مقاله هیچ تعارض منافی را گزارش نمی‌کنند.

واژگان کلیدی: هوش مصنوعی، ارزش‌های اجتماعی، قوانین فقهی، جامعه اسلامی، مطالعه اسنادی.

استناد: هاتف پوررشیدی علی‌بیگلو و حامد تقدیری (۱۴۰۴). «جامعه اسلامی و فناوری‌های نوظهور: بررسی نسبت هوش مصنوعی و ارزش‌های اجتماعی مسلمانان». مجله اسلام و علوم اجتماعی ۱۶(۳۳): ۸۱-۹۸.

۱. مقدمه و بیان مسئله

در سپهر معرفت بشری، فناوری‌های نوظهور، به‌ویژه هوش مصنوعی، به‌مثابه نیروی تحول‌آفرین، ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی جوامع را دستخوش دگرگونی‌های عمیق کرده‌اند. این فناوری، با توانایی‌های بی‌مانند خود در پردازش داده‌ها، تحلیل الگوها، و تصمیم‌گیری خودکار، افق‌های جدیدی را در برابر بشریت گشوده است (فلورییدی، ۲۰۱۴). باوجوداین، گسترش روزافزون هوش مصنوعی پرسش‌های بنیادینی را در باب نسبت آن با ارزش‌های انسانی و دینی پدید آورده است. جوامع اسلامی، که هویت جمعی و ارزش‌های اجتماعی‌شان از بطن تعالیم دینی سرچشمه می‌گیرد، در مواجهه با این فناوری با چالش‌هایی دوجندان روبه‌رو هستند (خیرالنسا^۱ و همکاران، ۲۰۲۳).

ارزش‌هایی مانند عدالت، حریم خصوصی، کرامت انسانی، و همبستگی اجتماعی، که در متون دینی ریشه دارند، معیارهایی بنیادین برای ارزیابی هرگونه پدیده اجتماعی، از جمله فناوری‌های نوظهور، به‌شمار می‌روند (رقیب^۲ و همکاران، ۲۰۲۲). هوش مصنوعی، به‌عنوان یکی از دستاوردهای برجسته عصر اطلاعات، نه‌تنها یک ابزار فناورانه، بلکه یک زیست‌بوم اطلاعاتی است که بر تمامی شئون زندگی اجتماعی تأثیر می‌گذارد. کاستلز در نظریه جامعه اطلاعاتی خود تأکید می‌کند که فناوری‌های اطلاعاتی، مانند هوش مصنوعی، ساختارهای اجتماعی را دگرگون کرده و به ظهور جامعه‌ای شبکه‌ای منجر می‌شوند که در آن اطلاعات به منبع اصلی قدرت و تحول تبدیل می‌شود (کاستلز، ۲۰۱۰). این تحول، فرصت‌هایی بی‌سابقه برای بهبود کیفیت زندگی، از جمله در حوزه‌هایی مانند آموزش، اقتصاد، و خدمات اجتماعی، فراهم آورده است (ساریندا^۳ و همکاران، ۲۰۲۳). برای مثال، هوش مصنوعی می‌تواند با تحلیل داده‌های کلان، توزیع عادلانه منابع را تسهیل کند و ارزش عدالت را در جوامع اسلامی تقویت نماید (راهایو^۴ و همکاران، ۲۰۲۳). باوجوداین، این فناوری چالش‌هایی نیز به همراه دارد. نقض حریم خصوصی از طریق جمع‌آوری داده‌های کاربران بدون رضایت، تبعیض الگوریتمی،^۵ نقض حریم خصوصی از طریق جمع‌آوری داده‌های کاربران بدون رضایت و تهدید کرامت انسانی از جمله نگرانی‌هایی هستند که در پژوهش‌های متفاوت مورد توجه قرار گرفته‌اند. در همین راستا، زوبوف^۶ (۲۰۱۹) در کتاب خود با عنوان «عصر سرمایه‌داری نظارتی» هشدار می‌دهد که هوش مصنوعی می‌تواند به ابزاری برای نظارت گسترده و نقض حریم خصوصی تبدیل شود، که این امر با ارزش‌های اسلامی در تعارض است. همچنین، کوکلبِرگ^۷ (۲۰۲۰) بر این نکته تأکید دارد که طراحی هوش مصنوعی باید با ملاحظات اخلاقی همراه باشد تا از آسیب به ارزش‌های انسانی جلوگیری شود.

در جوامع اسلامی، این چالش‌ها از منظر فقهی نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند. اصول فقهی مانند قاعده «لاضرر» و «حفظ کرامت انسانی» معیارهایی برای ارزیابی اخلاقی فناوری‌ها ارائه می‌دهند. برای نمونه، قاعده «لاضرر» هرگونه فناوری را ناپسند می‌شمارد که به ضرر افراد یا جامعه منجر شود. هدف بنیادین این پژوهش که از روش مطالعه اسنادی و مروری بهره گرفته است، کاوش در نسبت میان فناوری‌های نوظهور، به‌ویژه هوش مصنوعی، و ارزش‌های اجتماعی در جوامع اسلامی است. این مطالعه می‌کوشد به این پرسش محوری پاسخ دهد که فناوری‌هایی مانند هوش مصنوعی چه نسبتی با ارزش‌های جامعه اسلامی دارند؟ آیا این نسبت، هم‌افزا و در راستای تقویت ارزش‌ها عمل می‌کند یا در تقابل و تعارض با ارزش‌های اجتماعی مسلمانان قرار می‌گیرد؟

در این راستا، بررسی مفاهیمی مانند «عدالت الگوریتمی» که به نتایج عادلانه و بی‌طرفانه سیستم‌های هوش مصنوعی می‌پردازد، و همچنین، «حریم خصوصی دیجیتال» که چالش‌های حفاظت از اطلاعات شخصی در محیط‌های مبتنی بر هوش مصنوعی را دربر می‌گیرد، از

1. Floridi
2. Khoirunisa
3. Raquib
4. Castells
5. Sarindah
6. Rahayu

۷. تبعیض الگوریتمی به معنای تصمیم‌گیری‌های ناعادلانه توسط الگوریتم‌های هوش مصنوعی به‌دلیل سوگیری در داده‌ها یا طراحی آنهاست.

8. Zuboff
9. Coeckelbergh

اهمیتی ویژه برخوردار است. «کرامت انسانی» نیز به عنوان اصل بنیادین احترام به ارزش ذاتی انسان و «همبستگی اجتماعی» به معنای انسجام و همکاری در جامعه، چهارچوب اصلی تحلیل را تشکیل می‌دهند.

از آنجایی که این پژوهش در تلاش است تا نسبت میان هوش مصنوعی و ارزش‌های اجتماعی جوامع اسلامی را بررسی کند، نتایج این مطالعه می‌تواند به سیاست‌گذاران، توسعه‌دهندگان فناوری، و علمای دینی یاری رساند تا هوش مصنوعی را به گونه‌ای به کار گیرند که نه تنها ارزش‌های اجتماعی جوامع اسلامی را حفظ کند، بلکه آنها را تقویت نیز نماید. این موضوع در جهانی که فناوری‌ها با شتابی بی‌سابقه در حال گسترش هستند، از اهمیت ویژه برخوردار است و می‌تواند به بازتعریف جایگاه فناوری در زیست‌جهان اسلامی کمک کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های پیشین در باب تأثیر فناوری‌های نوظهور، به ویژه هوش مصنوعی، بر ارزش‌های اجتماعی جوامع اسلامی، از منظرهای گوناگون به این موضوع پرداخته‌اند و چالش‌ها و فرصت‌های آن را کاوش کرده‌اند. این مطالعات، که در سال‌های اخیر گسترش یافته‌اند، از منظرهای اخلاقی، آموزشی، اقتصادی، و اجتماعی به تحلیل این موضوع پرداخته و زمینه را برای پژوهش حاضر فراهم کرده‌اند. در ادامه، ابتدا به تحقیقات داخلی و سپس به تحقیقات خارجی مرتبط با موضوع اشاره می‌شود.

در تحقیق میری بالاجورشری و محمودی (۱۴۰۳) بر ضرورت وجود اخلاق مصنوعی در سیستم‌های هوش مصنوعی تأکید شده است تا از آسیب رساندن به موجودات زنده جلوگیری شود. و از آنجایی که در اسلام، اخلاق نقش مهمی در رفتار انسانی و نظم اجتماعی دارد، بنابراین، رعایت اصول اخلاقی اسلامی در طراحی و استفاده از هوش مصنوعی می‌تواند کیفیت و عملکرد این سیستم‌ها را بهبود دهد.

در تحقیق دیگری نیز حسینی و همکاران (۱۴۰۳) با عنوان «بررسی فقهی مسئولیت مدنی در فناوری هوش مصنوعی» با بیان اینکه انتخاب سازوکار مشخص و منسجم مسئولیت مدنی برای هوش مصنوعی به لحاظ اجتماعی و اقتصادی حائز اهمیت است، تأکید کرده‌اند مبنایی که می‌توان به کمک آن مسئولیت مدنی در حوزه افعال ربانیک را توجیه کرد، اصل احترام است که در مقایسه با دیگر مبانی مسئولیت مدنی، هیچ اشکال نظری و کاربردی ندارد و افزون بر این یک مبنای فقهی با اسناد پشتیبان قوی محسوب می‌شود.

سرانجام در تحقیق دیگری با عنوان «تحلیل حقوقی و اخلاقی استفاده از هوش مصنوعی در تبلیغات هدفمند (مورد مطالعه: دیجی کالا)» که توسط پورنجف (۱۴۰۳) انجام شده است، این نتیجه حاصل شده است که دیجی کالا باید با رعایت حریم خصوصی و شفافیت، اعتماد مشتریان را حفظ کند و از چهارچوب‌های حقوقی و اخلاقی برای مدیریت تبلیغات بهره‌برد تا مسئولیت‌های قانونی و اخلاقی خود را به درستی انجام دهد و از تأثیرات منفی فناوری‌های هوشمند جلوگیری نماید.

در حوزه تحقیقات خارجی نیز خیرالنسا و همکاران (۲۰۲۳) در تحقیقی با عنوان «اسلام در میان چالش‌های هوش مصنوعی: بین فرصت‌ها و تهدیدات» به بررسی فرصت‌ها و تهدیدات هوش مصنوعی در جوامع اسلامی پرداخته‌اند. این پژوهش نشان داده است که هوش مصنوعی می‌تواند دسترسی به منابع دینی را بهبود بخشد؛ اما چالش‌هایی مانند نقض حریم خصوصی و تضعیف اصالت منابع دینی را نیز به همراه دارد.

المحجوب^۱ (۲۰۲۳) نیز در تحقیقی با عنوان «هوش مصنوعی در اخلاق اسلامی: به سوی معیارگذاری اخلاقی چندجانبه برای هوش مصنوعی» به بررسی چالش‌های اخلاقی هوش مصنوعی در جوامع اسلامی پرداخته است. این پژوهش، با روش تحلیل محتوا، نشان داده است که هوش مصنوعی می‌تواند ارزش‌هایی مانند حریم خصوصی و عدالت را تهدید کند؛ اما با تنظیم چهارچوب‌های اخلاقی مبتنی بر اصول اسلامی می‌توان از این تهدیدات کاست.

شمیدی^۱ و همکاران (۲۰۲۲) در تحقیقی با عنوان «توسعه هوش مصنوعی در نظام حکومتی اسلامی: یک مطالعه مروری» به بررسی کاربرد هوش مصنوعی در نظام‌های حکومتی اسلامی پرداخته‌اند. این پژوهش نشان داده است که هوش مصنوعی می‌تواند با تحلیل داده‌ها، تصمیم‌گیری‌های عادلانه‌تر را تسهیل کند؛ اما نیازمند چهارچوب‌های اخلاقی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی است.

در مجموع، این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که هوش مصنوعی پتانسیل بالایی برای تأثیرگذاری بر ارزش‌های اجتماعی جوامع اسلامی دارد؛ اما نیازمند چهارچوب‌های اخلاقی مبتنی بر اصول دینی است. با وجود این، بسیاری از این مطالعات به تحلیل عمیق نسبت میان هوش مصنوعی و ارزش‌های اجتماعی از منظر فقهی و جامعه‌شناختی نپرداخته‌اند. پژوهش حاضر، با تمرکز بر ارزش‌های اجتماعی مانند عدالت، حریم خصوصی، و همبستگی اجتماعی، و با بهره‌گیری از نظریه‌های جامعه‌شناختی و اصول فقهی، می‌کوشد این شکاف را پر کند.

چارچوب نظری

این پژوهش به شناسایی و تحلیل نسبت میان فناوری‌های نوظهور، به‌ویژه هوش مصنوعی، و ارزش‌های اجتماعی جوامع اسلامی می‌پردازد. برای این منظور چهارچوب نظری تلفیقی تدوین شده است که هم از عمق معارف اسلامی بهره‌مند است و هم با دستاوردهای علوم اجتماعی و نظریه‌های جامعه‌شناختی معاصر هماهنگ است. هدف اصلی این چهارچوب آن است که رابطه هوش مصنوعی با ارزش‌های بنیادین اسلامی را در چهار محور «عدالت»، «حریم خصوصی»، «کرامت انسانی» و «همبستگی اجتماعی» بررسی و ارزیابی کند.

هر یک از این چهار ارزش، در متون قرآنی و سنت نبوی ریشه داشته و به‌عنوان ارکان هویت جمعی جوامع اسلامی شناخته می‌شوند. عدالت به معنای تحقق برابری و مقابله با هرگونه تبعیض است؛ حریم خصوصی نمایانگر حفظ حرمت فردی و اجتناب از تجسس‌های غیرمجاز است؛ کرامت انسانی حق ذاتی هر انسان برای داشتن منزلت و شخصیت با ارزش است؛ و همبستگی اجتماعی به معنای تقویت پیوندهای انسانی و جلوگیری از انزوای اجتماعی است. بنابراین، پژوهش حاضر با تمرکز بر این چهار ارزش کلیدی، می‌کوشد تا شکاف پژوهشی موجود در تبیین نسبت هوش مصنوعی با منظومه ارزش‌های اسلامی را پر کند و چهارچوبی تحلیلی برای ارزیابی این فناوری ارائه دهد.

ازسوی دیگر، نظریه جامعه اطلاعاتی^۲ کاستلز (۲۰۱۰) که فناوری را در بستر روابط اجتماعی تحلیل می‌کند، هوش مصنوعی را به‌عنوان زیست بوم اطلاعاتی تعریف می‌کند که با تغییر ساختارهای اجتماعی و توزیع قدرت، ارزش‌های جمعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. برای مثال، الگوریتم‌های هوش مصنوعی می‌توانند عدالت را تقویت کنند، اگر منابع را منصفانه توزیع کنند؛ ولی در صورت عدم شفافیت یا نقض حریم خصوصی، به اضرار افراد منجر خواهند شد و به همبستگی اجتماعی آسیب می‌رسانند (میتلشتات^۳ و همکاران، ۲۰۱۶). همچنین، فناوری‌هایی که به درستی مدیریت نشوند ممکن است زمینه‌ساز انزوای اجتماعی و گسست پیوندهای جمعی شوند (کاستلز، ۲۰۱۰). ضمن اینکه ویسنا و همکاران^۴ (۲۰۲۰) معتقدند که هوش مصنوعی باید با ملاحظات اخلاقی طراحی شود تا از تأثیرات منفی آن بر ارزش‌های اجتماعی جلوگیری شود. به‌همین ترتیب، محدیدی و تراشانی^۵ (۲۰۲۳) بر لزوم توجه به اخلاق در طراحی هوش مصنوعی تأکید دارند تا این فناوری با ارزش‌های اسلامی همخوان باشد.

در راستای چهارچوب اخلاقی اسلامی، اصول فقهی مهمی مانند قاعده «لاضرر» که براساس حدیث نبوی «لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ فِي الْإِسْلَامِ» شکل گرفته و بیان می‌کند که هیچ فناوری یا اقدامی نباید به ضرر افراد یا جامعه منجر شود، بر پرهیز از آسیب‌رسانی به افراد و جامعه تأکید دارند. این اصل، استفاده از فناوری هوش مصنوعی را در صورتی مردود می‌شمارد که به نقصان کرامت انسانی یا تجاوز به

1. Shamdi et al.
2. Theory of Information society
3. Mittelstadt
4. Vinuesa et al.
5. Mohadi & Tarshany

حریم خصوصی منجر شود. قاعده حفظ کرامت انسانی نیز حضور فناوری را مشروط به احترام به شأن انسان کرده است (نعیم، ۲۰۰۸). افزون‌براین، قاعده «امر به معروف و نهی از منکر»^۲ که از اصول محوری فقه اسلامی است، ایجاب می‌کند که فناوری‌ها در راستای خیر عمومی و تقویت ارزش‌های اجتماعی به کار گرفته شوند (حر عاملی، ۱۴۰۹).

به این ترتیب، این چهارچوب نظری تلفیقی، امکان تحلیل عمیق و جامع تأثیر فناوری‌های نوین بر ارزش‌های اساسی جوامع اسلامی را فراهم می‌آورد و می‌تواند مبنایی برای طراحی فناوری‌های اخلاق محور باشد که افزون بر پیشرفت علمی، هویت فرهنگی و دینی را نیز حفظ کنند.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با هدف کاوش در نسبت میان فناوری‌های نوظهور، به‌ویژه هوش مصنوعی، و ارزش‌های اجتماعی جوامع اسلامی، از روش مطالعه اسنادی و مرور نظام‌مند بهره برده است. این روش، که در تحقیقات علوم انسانی برای تحلیل نظام‌مند متون و مستندات موجود کاربرد گسترده‌ای دارد، امکان بررسی عمیق منابع دینی و علمی را فراهم می‌کند (باون، ۲۰۰۹). در این راستا، مطالعه حاضر با تمرکز بر منابع اسلامی و علمی، به تحلیل تأثیرات هوش مصنوعی بر ارزش‌هایی چون عدالت، حریم خصوصی، کرامت انسانی، و همبستگی اجتماعی پرداخته است.

در گام نخست، منابع اسلامی شامل قرآن کریم و احادیث برای تبیین ارزش‌های اجتماعی بررسی شدند. احادیث مورد استفاده، از منابع معتبر اربعه شیعه، یعنی الکافی (کلینی، ۱۴۰۷)، من لا یحضره الفقیه (صدوق، ۱۴۱۳)، تهذیب الاحکام (طوسی، ۱۴۰۷)، و الاستبصار (طوسی، ۱۴۰۷) استخراج شدند. همچنین، مجموعه وسائل الشیعه (حر عاملی، ۱۴۰۹) برای تکمیل احادیث استناد شد. افزون‌براین، نظرات اندیشمندان معاصر از مقالات علمی معتبر منتشر شده در پایگاه‌های اسکوپوس^۴ و وب آو ساینس^۵ استخراج شد. معیار انتخاب منابع، اعتبار علمی و انطباق با موضوع پژوهش بود؛ به گونه‌ای که مقالات علمی از مجلات معتبر و منابع دینی از متون اصلی استخراج شدند.

سرانجام، داده‌های گردآوری شده به صورت نظام‌مند تحلیل شدند. ابتدا، تأثیرات مثبت و منفی هوش مصنوعی بر ارزش‌های اجتماعی دسته‌بندی شد. سپس، این تأثیرات از منظر اصول فقهی و دیدگاه‌های اندیشمندان مورد تحلیل قرار گرفت تا تصویری جامع از نسبت میان هوش مصنوعی و ارزش‌های اسلامی ارائه شود. این فرآیند با رویکرد کیفی و تطبیقی، پاسخگویی به سؤالات پژوهش را ممکن کرد. فهرست منابع علمی و فقهی مورد استفاده در جداول ۱ و ۲ ارائه شده است.

جدول ۱. منابع اسلامی و فقهی

ردیف	عنوان منبع	نویسنده	سال انتشار	ناشر/محل انتشار
۱	قرآن کریم	-	-	-
۲	الکافی	کلینی، محمد یعقوب	۱۴۰۷ ق	دار الکتب الإسلامیه، تهران
۳	من لا یحضره الفقیه	صدوق، محمد بن علی	۱۴۱۳ ق	مؤسسه النشر الإسلامیه، قم
۴	تهذیب الاحکام	طوسی، محمد حسن	۱۴۰۷ ق	دار الکتب الإسلامیه، تهران
۵	الاستبصار فی ما اختلف من الأخبار	طوسی، محمد حسن	۱۴۰۷ ق	دار الکتب الإسلامیه، تهران
۶	وسائل الشیعه	حر عاملی، محمد	۱۴۰۹ ق	مؤسسه آل البیت، قم
۷	جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام	نجفی، محمد حسن	۱۳۶۵ ش	دار الکتب الإسلامیه، قم

1. An-Na'im

۲. این قاعده برگرفته از آیه «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (آل عمران، ۱۰۴) است.

3. Bowen

4. Scopus

5. Web of Science

جدول ۲. منابع علمی معاصر (۲۰۱۶-۲۰۲۵)

ردیف	عنوان منبع/مقاله	نویسنده (گان)	سال	مجله/ناشر	DOI	چکیده
۱	The Ethics of Algorithms: Mapping the Debate	Mittelstadt, B. D., et al.	۲۰۱۶	Big Data & Society	https://doi.org/10.1177/2053951716679679	در «اخلاق الگوریتم‌ها» به تبعیض الگوریتمی و چالش‌های اخلاقی آن در سیستم‌های هوش مصنوعی پرداخته و بر نیاز به چهارچوب‌های اخلاقی تأکید کرده‌اند.
۲	Responsible Artificial Intelligence: How to Develop and Use AI Responsibly	Dignum, V.	۲۰۱۹	Springer	https://doi.org/10.1007/978-3-030-30371-6	در «هوش مصنوعی مسئولانه» بر توسعه فناوری انسان‌محور و سازگار با ارزش‌های اخلاقی تأکید دارد.
۳	AI Ethics	Coeckelbergh, M.	۲۰۲۰	MIT Press	https://doi.org/10.7551/mitpress/12549.001.0001	در «اخلاق هوش مصنوعی» به خطرات نظارت گسترده و نقض حریم خصوصی توسط هوش مصنوعی اشاره کرده و بر طراحی اخلاقی آن تأکید دارد.
۴	The Ethics of AI Ethics: An Evaluation of Guidelines	Hagendorff, T.	۲۰۲۰	Minds and Machines	https://doi.org/10.1007/s11023-020-09517-8	در «اخلاق هوش مصنوعی: ارزیابی دستورالعمل‌ها» بیان می‌کند که دستورالعمل‌های اخلاقی فعلی برای هوش مصنوعی در زمینه عدالت کافی نیستند.
۵	Artificial Intelligence Development in Islamic System of Governance: A Review	Shamdi, W., et al.	۲۰۲۲	Contemporary Islam	https://doi.org/10.1007/s11562-022-00504-7	در «توسعه هوش مصنوعی در نظام حکومتی اسلامی» نشان دادند که هوش مصنوعی می‌تواند تصمیم‌گیری عادلانه را تسهیل کند؛ اما نیازمند چهارچوب‌های اخلاقی اسلامی است.
۶	Islamic Virtue-Based Ethics for Artificial Intelligence	Raquit, Amana, et al.	۲۰۲۲	Discover Artificial Intelligence	https://doi.org/10.1007/s44163-022-00028-2	در «اخلاق مبتنی بر فضایل اسلامی برای هوش مصنوعی» بر طراحی هوش مصنوعی مبتنی بر اخلاق فضیلت‌محور اسلامی برای حفظ کرامت انسانی تأکید دارند.
۷	Artificial Intelligence (AI) in Islamic Ethics: Towards Pluralist Ethical Benchmarking for AI	Elmahjub, E.	۲۰۲۳	Philosophy & Technology	https://doi.org/10.1007/s13347-023-00668-x	در «هوش مصنوعی در اخلاق اسلامی» پیشنهاد می‌دهد که چهارچوب‌های اخلاقی اسلامی می‌توانند از تهدیدات هوش مصنوعی علیه عدالت و حریم خصوصی بکاهند.
۸	Islam amid AI Struggles: Between Opportunities and Threats	Khoirunisa, A., et al.	۲۰۲۳	Suhuf	https://doi.org/10.23917/suhuf.v35i1.22365	در «اسلام در میان چالش‌های هوش مصنوعی» به فرصت‌های بهبود دسترسی به منابع دینی و چالش‌های نقض حریم خصوصی توسط هوش مصنوعی پرداخته‌اند.
۹	Maqasid Al-Shari'ah and the Ethics of Artificial Intelligence: Challenges	Mohadi, M., & Tarshany, Y. M. A.	۲۰۲۳	Journal of Contemporary Maqasid Studies	https://doi.org/10.52100/jcms.v2i2.107	در «مقاصد شریعت و اخلاق هوش مصنوعی» بر همخوانی هوش مصنوعی با مقاصد شریعت برای جلوگیری از آسیب به ارزش‌های اسلامی تأکید دارند.
۱۰	Artificial Intelligence and Islamic Thought: Two Distinctive Challenges	Malik, Shoaib A.	۲۰۲۴	Journal of Islamic and Muslim Studies	https://doi.org/10.2979/jims.00020	در «هوش مصنوعی و تفکر اسلامی» بیان می‌کند که جایگزینی تصمیم‌گیری انسانی با هوش مصنوعی ممکن است کرامت انسانی را تضعیف کند.
۱۱	Artificial Intelligence in Multicultural Islamic Education: Opportunities, Challenges, and Ethical Considerations	Mahmudulhasan, et al.	۲۰۲۴	Solo Universal Journal of Islamic Education and Multiculturalism	https://doi.org/10.61455/suijem.v2i01.114	در «هوش مصنوعی در آموزش اسلامی چندفرهنگی» نشان دادند که هوش مصنوعی می‌تواند با شخصی‌سازی محتوای دینی، همبستگی اجتماعی را تقویت کند.
۱۲	Exploring the Intersection of Islam and Digital Technology: A Bibliometric Analysis	Wahid, Soleh Hasan	۲۰۲۴	Social Sciences & Humanities Open	https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101085	در «کاوش در تقاطع اسلام و فناوری دیجیتال» به پتانسیل هوش مصنوعی برای بهبود دسترسی به آموزش دینی و تقویت ارتباطات اجتماعی اشاره دارد.
۱۳	The Role of Artificial Intelligence in Shaping the Islamic Worldview of the Digital Economy	Firmando, Hero Gefthi; Wahyudi, Muhammad	۲۰۲۴	Journal of Islamic Economics and Philanthropy	https://doi.org/10.21111/jiep.v6i3.11386	در «نقش هوش مصنوعی در اقتصاد دیجیتال اسلامی» بیان کردند که هوش مصنوعی می‌تواند با بهبود دسترسی به خدمات مالی، همبستگی اجتماعی را تقویت کند.
۱۴	Artificial Intelligence for FATWA Issuance: Guidelines and Ethical Considerations	Ab Rahim, Siti Farahiya, et al.	۲۰۲۵	Journal of Fatwa Management and Research	https://doi.org/10.33102/jfatwa.vol13no1.654	در «هوش مصنوعی برای صدور فتوا» بر لزوم حفاظت از داده‌های شخصی در کاربردهای فقهی هوش مصنوعی تأکید دارند.
۱۵	The Role of AI in Enhancing Shariah Compliance: Efficiency and Transparency in Islamic Finance	Shalhoob, Hebah	۲۰۲۵	Journal of Infrastructure, Policy and Development	https://doi.org/10.24294/jipd11239	در «نقش هوش مصنوعی در تقویت انطباق با شریعت» نشان داد که هوش مصنوعی می‌تواند با افزایش شفافیت در مالی اسلامی، اعتماد اجتماعی را تقویت کند.

بحث و بررسی

تأثیرات هوش مصنوعی بر ارزش‌های اجتماعی جوامع اسلامی

هدف این پژوهش، کاوش در نسبت میان فناوری‌های نوظهور، به‌ویژه هوش مصنوعی، و ارزش‌های اجتماعی جوامع اسلامی است. ارزش‌های اجتماعی مورد بررسی شامل عدالت، حریم خصوصی، کرامت انسانی، و همبستگی اجتماعی هستند که از اصول بنیادین اسلام و جوامع اسلامی استخراج شده‌اند. منابع علمی معاصر (جدول شماره ۲) نشان می‌دهند که هوش مصنوعی هم فرصت‌هایی برای تقویت این ارزش‌ها ارائه می‌دهد و هم چالش‌هایی جدی ایجاد می‌کند. در ادامه، تأثیرات مثبت و منفی هوش مصنوعی بر هر یک از این ارزش‌ها با استناد به منابع بررسی می‌شود.

۱. عدالت اجتماعی

عدالت اجتماعی یکی از ارزش‌های بنیادین در اسلام است که در قرآن کریم آیاتی مانند «كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ»^۱ و احادیثی نظیر «لا ضَرَّوْ لا ضَرَّار فی الاسلام» (حرعاملی، ۱۴۰۹) بر آن تأکید شده است. هوش مصنوعی می‌تواند تأثیرات دوگانه‌ای بر این ارزش داشته باشد.

از یک سو، هوش مصنوعی پتانسیل تقویت عدالت اجتماعی را دارد. برای مثال، شمیدی و همکاران (۲۰۲۲) در مقاله خود با عنوان «توسعه هوش مصنوعی در نظام حکومتی اسلامی: یک بررسی نظام‌مند» بیان می‌کنند که هوش مصنوعی می‌تواند با بهبود شفافیت و کارایی در سیستم‌های حکومتی اسلامی، به توزیع عادلانه‌تر منابع و کاهش فساد کمک کند. آنها به کاربردهایی مانند مدیریت داده‌های عمومی و تصمیم‌گیری مبتنی بر داده اشاره دارند که می‌تواند نابرابری‌های سیستمی را کاهش دهد. به‌طور مشابه، فیرناندو و واهیودی^۲ (۲۰۲۴) در مقاله «نقش هوش مصنوعی در شکل‌دهی به جهان‌بینی اسلامی اقتصاد دیجیتال» نشان می‌دهند که هوش مصنوعی در اقتصاد دیجیتال اسلامی می‌تواند با بهبود دسترسی به خدمات مالی، مانند بانکداری اسلامی، به تحقق عدالت اقتصادی کمک کند. این یافته‌ها نشان می‌دهند که هوش مصنوعی، اگر به‌درستی تنظیم شود، می‌تواند با اصول عدالت اسلامی همخوانی داشته باشد.

از سوی دیگر، برخی تحقیقات حکایت از آن دارد که هوش مصنوعی چالش‌های جدی برای عدالت ایجاد می‌کند. میتلشتات و همکاران (۲۰۱۶) در مقاله «اخلاق الگوریتم‌ها: ترسیم مباحث» به تبعیض الگوریتمی اشاره دارند که می‌تواند نابرابری‌ها را تشدید کند. برای مثال، الگوریتم‌های هوش مصنوعی در استخدام یا نظام قضایی ممکن است به‌صورت ناخواسته علیه گروه‌های خاص (مانند اقلیت‌ها) تبعیض قائل شوند، که با ارزش اسلامی عدالت در تضاد است. همچنین هاگندورف^۳ (۲۰۲۰)، در تحقیق «اخلاق هوش مصنوعی: ارزیابی دستورالعمل‌ها» نیز تأکید می‌کند که بسیاری از دستورالعمل‌های اخلاقی فعلی برای هوش مصنوعی، مسائل عدالت را به‌طور کامل پوشش نمی‌دهند و این موضوع نیازمند بازنگری است. خیرالنسا و همکاران (۲۰۲۳) در تحقیق خود تحت عنوان «اسلام در میان چالش‌های هوش مصنوعی: بین فرصت‌ها و تهدیدات» این چالش را در زمینه اسلامی بررسی کرده و بیان می‌کنند که تبعیض الگوریتمی می‌تواند اعتماد اجتماعی را در جوامع اسلامی تضعیف کند، که با ارزش عدالت و انصاف مغایرت دارد.

۲. حریم خصوصی

حریم خصوصی در اسلام ارزشی اساسی است که در قرآن کریم آیه «وَلَا تَجَسَّسُوا»^۴ و قاعده «امانت» بر آن تأکید شده است. در این راستا محققان متعددی این موضوع را مورد توجه قرار داده‌اند. از جمله کوکلبِرگ (۲۰۲۰) در کتاب اخلاق هوش مصنوعی به نقض حریم خصوصی

۱. سوره نساء، ۱۳۵.

2. Firnando & Wahyudi

3. Hagendorff

۴. حجرات، ۱۲.

توسط هوش مصنوعی، به‌ویژه در نظارت جمعی و جمع‌آوری داده‌های گسترده اشاره دارد. او بیان می‌کند که سیستم‌های هوش مصنوعی، مانند دوربین‌های نظارتی هوشمند، می‌توانند بدون رضایت افراد داده‌های شخصی را جمع‌آوری کنند که با ارزش اسلامی حفظ حریم خصوصی مغایرت دارد.

هاگندورف (۲۰۲۰)، نیز این موضوع را تأیید کرده و می‌نویسد: فقدان دستورالعمل‌های اخلاقی قوی برای حفاظت از داده‌ها، حریم خصوصی را به خطر می‌اندازد. در همین زمینه، المحجوب (۲۰۲۳) در مقاله «هوش مصنوعی در اخلاق اسلامی: به‌سوی معیارگذاری اخلاقی چندجانبه برای هوش مصنوعی» تأکید دارد که چهارچوب‌های اخلاقی اسلامی، مانند تأکید بر امانت‌داری و حفظ اسرار، می‌تواند برای تنظیم استفاده از هوش مصنوعی در حفاظت از داده‌ها به کار رود. آنها پیشنهاد می‌دهند که هوش مصنوعی باید با اصول اسلامی طراحی شود تا از نقض حریم خصوصی جلوگیری شود.

خیرالنسا و همکاران (۲۰۲۳) نیز به تهدیدات هوش مصنوعی برای حریم خصوصی در جوامع اسلامی اشاره دارند. آنها بیان می‌کنند که گسترش فناوری‌های نظارتی می‌تواند به کاهش اعتماد اجتماعی و احساس ناامنی در میان افراد منجر شود، که با ارزش‌های اسلامی مغایر است. ازسوی دیگر، آب رحیم^۱ و همکاران (۲۰۲۵) در «هوش مصنوعی برای صدور فتوا: رهنمودها و ملاحظات اخلاقی» به کاربرد هوش مصنوعی در صدور فتوا اشاره و بیان می‌کنند که اگر داده‌های شخصی مراجعان به‌درستی محافظت نشود، این فناوری می‌تواند حریم خصوصی آنها را به خطر بیندازد. این یافته‌ها نشان می‌دهد که هوش مصنوعی نیازمند تنظیمات سخت‌گیرانه برای حفاظت از حریم خصوصی است.

۳. کرامت انسانی

اسلام به‌صورت ویژه‌ای به این موضوع توجه دارد و در قرآن کریم آیه ۷۰ سوره اسراء^۲ بر این مسئله تأکید کرده است. این درحالی است که هوش مصنوعی می‌تواند این ارزش را هم تقویت کند و هم به خطر بیندازد. رقیب و همکاران (۲۰۲۲) در مقاله «اخلاق مبتنی بر فضایل اسلامی برای هوش مصنوعی» می‌نویسند: هوش مصنوعی باید براساس اخلاق فضیلت‌محور اسلامی طراحی شود تا کرامت انسانی حفظ شود. آنها به کاربردهایی مانند استفاده از هوش مصنوعی در مراقبت‌های پزشکی اشاره دارند که می‌تواند با ارائه خدمات بهتر، کرامت بیماران را حفظ کند. برای مثال، سیستم‌های تشخیصی مبتنی بر هوش مصنوعی می‌توانند به پزشکان در تشخیص دقیق‌تر کمک کنند که با ارزش اسلامی احترام به انسان همخوانی دارد. دیگنوم^۳ (۲۰۱۹) در مقاله‌ای با عنوان «هوش مصنوعی مسئولانه: چگونه هوش مصنوعی را به‌صورت مسئولانه توسعه دهیم و استفاده کنیم» نیز بر توسعه مسئولانه هوش مصنوعی تأکید دارد و می‌نویسد: فناوری باید انسان‌محور و سازگار با اصول کرامت انسانی در اسلام باشد.

باوجوداین، هوش مصنوعی می‌تواند کرامت انسانی را به خطر بیندازد. مالک^۴ (۲۰۲۴) در تحقیق «هوش مصنوعی و تفکر اسلامی: دو چالش متمایز» می‌نویسد: جایگزینی تصمیم‌گیری انسانی با هوش مصنوعی (مانند تصمیم‌گیری در نظام قضایی) می‌تواند کرامت انسانی را تضعیف کند؛ زیرا انسان را از نقش فعال خود محروم می‌کند. خیرالنسا و همکاران (۲۰۲۳) نیز به این موضوع اشاره می‌کنند و می‌نویسند: استفاده بیش از حد از هوش مصنوعی ممکن است به کاهش تعاملات انسانی منجر شود، که با ارزش‌های اسلامی مغایر است. در همین زمینه المحجوب (۲۰۲۳) پیشنهاد می‌دهد که برای حفظ کرامت انسانی، هوش مصنوعی باید به‌گونه‌ای طراحی شود که نقش مکمل و نه جایگزین انسان داشته باشد.

1. Ab Rahim

3. Dignum

4. Malik

۲. وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ.

۴. همبستگی اجتماعی

همبستگی اجتماعی یکی دیگر از ارزش‌های کلیدی در جوامع اسلامی است که در حدیث نبوی «مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادُّهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ وَتَرَاحُمِهِمْ مَثَلُ الْجَسَدِ؛ إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَى سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهَرِ وَالْحُمَّى»^۱ بر آن تأکید شده است. در این خصوص نیز تحقیق حکایت از آن دارد که هوش مصنوعی تأثیرات دوگانه‌ای بر این ارزش دارد. محمدالحسن و همکاران (۲۰۲۴) در مقاله «هوش مصنوعی در آموزش اسلامی چندفرهنگی: فرصت‌ها، چالش‌ها، و ملاحظات اخلاقی» نشان می‌دهند که هوش مصنوعی در آموزش اسلامی می‌تواند با ارائه محتوای متناسب با فرهنگ‌های مختلف، همبستگی اجتماعی را تقویت کند. آنها به سیستم‌های آموزشی هوشمند اشاره دارند که می‌توانند محتوای دینی را برای گروه‌های مختلف قومی و فرهنگی شخصی‌سازی کنند، و این امر به تقویت وحدت اسلامی کمک می‌کند (وحید، ۲۰۲۴). در تحقیقی با عنوان «کاوش در تقاطع اسلام و فناوری دیجیتال: یک تحلیل کتاب‌سنجی» نیز بیان می‌کند که فناوری دیجیتال، از جمله هوش مصنوعی، می‌تواند تعاملات مثبت با ارزش‌های اسلامی مانند بهبود دسترسی به آموزش دینی و تقویت ارتباطات اجتماعی ایجاد نماید.

فیرناندو و واهیودی (۲۰۲۴) نیز به پتانسیل هوش مصنوعی در اقتصاد دیجیتال اسلامی اشاره و بیان می‌کنند که هوش مصنوعی می‌تواند با بهبود دسترسی به خدمات مالی اسلامی، مانند پلتفرم‌های تأمین مالی جمعی، همبستگی اجتماعی را تقویت کند. برای مثال، این فناوری می‌تواند به افراد کم‌درآمد در جوامع اسلامی کمک کند تا به منابع مالی دسترسی پیدا کنند، که با ارزش همبستگی اسلامی همخوانی دارد. همچنین، شلهوب^۳ (۲۰۲۵) در «نقش هوش مصنوعی در تقویت انطباق با شریعت: کارایی و شفافیت در مالی اسلامی» نیز می‌نویسد: هوش مصنوعی می‌تواند با افزایش شفافیت در امور مالی اسلامی، اعتماد اجتماعی را تقویت و به همبستگی کمک کند.

باوجوداین، هوش مصنوعی تهدیداتی نیز برای همبستگی اجتماعی ایجاد می‌کند. خیرالنسا و همکاران (۲۰۲۳) می‌نویسند: گسترش هوش مصنوعی ممکن است فردگرایی افراطی را ترویج دهد؛ زیرا افراد بیشتر به فناوری وابسته می‌شوند و تعاملات اجتماعی کاهش می‌یابد که بدون شک این موضوع با ارزش همبستگی اجتماعی در اسلام مغایرت دارد. فیرناندو و واهیودی (۲۰۲۴) نیز به خطر نابرابری دیجیتال اشاره و بیان می‌کنند که اگر دسترسی به فناوری در جوامع اسلامی نابرابر باشد، ممکن است شکاف اجتماعی ایجاد شود که به همبستگی آسیب می‌رساند. محدی و تراشانی (۲۰۲۳) نیز در تحقیق دیگری با عنوان «مقاصد شریعت و اخلاق هوش مصنوعی: چالش‌ها» تأکید دارند که هوش مصنوعی باید با مقاصد شریعت (مانند حفظ نفس و مال) همخوانی داشته باشد تا از آسیب به همبستگی اجتماعی جلوگیری شود.

۵. ارزیابی با اصول فقهی و اسلامی

در این راستا، منابع اسلامی و فقهی نشان می‌دهند که هوش مصنوعی باید با اصول اسلامی ارزیابی شود. محدی و تراشانی (۲۰۲۳) می‌نویسند: مقاصد شریعت (حفظ دین، نفس، عقل، نسل، و مال) باید مبنای استفاده از هوش مصنوعی قرار گیرند. برای مثال، کاربرد هوش مصنوعی در صدور فتوا باید با دقت انجام شود تا به اصول فقهی آسیب نرساند (آب رحیم و همکاران، ۲۰۲۵). قاعده «لاضرر» نیز تأکید دارد که هوش مصنوعی نباید به افراد یا جامعه آسیب برساند، و این شامل «تبعیض الگوریتمی» (میتلشتاتو همکاران، ۲۰۱۶) و «نقض حریم خصوصی» نیز می‌شود. کوکلبِرگ (۲۰۲۰) نیز براساس قاعده «امانت» بر لزوم حفاظت از داده‌های کاربران تأکید دارد که با یافته‌های المحجوب (۲۰۲۳) منطبق است.

۱. مسند احمد بن حنبل و مستدرک الوسائل: ج ۱۲، ص ۴۲۴، ح ۱۰.

2. Wahid

3. Shalhoob

در زمینه عدالت نیز هوش مصنوعی می‌تواند شفافیت را افزایش دهد (شمیدی و همکاران، ۲۰۲۲)؛ اما تبعیض الگوریتمی (میتلشتات و همکاران، ۲۰۱۶) تهدیدی جدی است. در مورد حریم خصوصی، نقض داده‌ها با ارزش‌های اسلامی مغایر است؛ اما «چهارچوب‌های اخلاقی» المحجوب (۲۰۲۳) می‌توانند راهگشا باشند. در زمینه کرامت انسانی، «هوش مصنوعی می‌تواند انسان محور باشد» (رقیب و همکاران، ۲۰۲۲)؛ اما «جایگزینی به جای انسان خطرناک است» (مالک، ۲۰۲۴). در نهایت، هوش مصنوعی می‌تواند «همبستگی اجتماعی را تقویت کند» (محمدالحسن^۱ و همکاران، ۲۰۲۴)؛ اما در این میان، نابرابری دیجیتال تهدیدی جدی است (فیرناندو و واهیودی، ۲۰۲۴). این یافته‌ها نشان می‌دهند که هوش مصنوعی نیازمند تنظیمات اخلاقی و فقهی است تا با ارزش‌های اسلامی همخوانی داشته لازم را داشته باشد.

یافته‌ها

پژوهش حاضر با هدف تبیین نسبت هوش مصنوعی و چهار ارزش محوری جوامع اسلامی - عدالت، حریم خصوصی، کرامت انسانی، و همبستگی اجتماعی - انجام شد. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد هوش مصنوعی همچون هر فناوری قدرتمند دیگر، شمشیر دولبه‌ای است که هم پتانسیل چشمگیری برای ارتقا و هم چالش‌های بنیادینی برای این ارزش‌ها در جوامع اسلامی به همراه دارد.

یافته‌ها به وضوح نشان می‌دهد هوش مصنوعی در حوزه‌هایی مانند عدالت می‌تواند با افزایش شفافیت، کاهش سوگیری‌های انسانی و بهینه‌سازی توزیع منابع (چنانچه در نظام‌های آموزشی یا مالی مورد اشاره قرار گرفت)، به تحقق اصل «قسط» و «عدل» اسلامی کمک کند. تحلیل داده‌های کلان و ارائه بینش‌های مبتنی بر شواهد می‌تواند به سیاست‌گذاران در اتخاذ تصمیمات عادلانه‌تر یاری رساند. با وجود این، در کنار این مزایا، هوش مصنوعی ریسک‌های جدی نظیر «تبعیض الگوریتمی» را نیز مطرح می‌کند که نه تنها با مبانی عدالت اسلامی در تعارض است، بلکه ناقض صریح قاعده «لا ضرر و لا ضرار» می‌باشد. این چالش، بر ضرورت طراحی الگوریتم‌های اخلاق محور و نظارت مستمر بر داده‌های آموزشی تأکید می‌کند تا از بازتولید و تشدید نابرابری‌های موجود جلوگیری شود.

در زمینه حریم خصوصی، هوش مصنوعی قابلیت‌های بی‌سابقه‌ای برای جمع‌آوری، پردازش و تحلیل داده‌های شخصی فراهم می‌آورد. این توانایی، گرچه می‌تواند در حوزه‌هایی مانند بهداشت و امنیت مفید باشد، اما بدون چهارچوب‌های اخلاقی و حقوقی قوی، به آسانی به نقض اصل «حرمت حریم خصوصی» و ممنوعیت «تجسس» منجر می‌شود که در آموزه‌های قرآنی با تأکید نهی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهند که تمرکز بر اصول فقهی «امانت‌داری» و «حفظ اسرار» در طراحی و کاربرد سیستم‌های هوش مصنوعی، از اهمیتی حیاتی برخوردار است تا اطمینان حاصل شود که داده‌های شخصی نه تنها محافظت می‌شوند، بلکه تنها برای مقاصد مشروع و با رضایت آگاهانه افراد به کار روند.

کرامت انسانی، به عنوان محور اصلی فلسفه اخلاق اسلامی و ارزش‌های بشری، نیز در مواجهه با هوش مصنوعی آزمون می‌شود. هرچند هوش مصنوعی می‌تواند با خودکارسازی کارهای تکراری و خطرناک، به ارتقاء کیفیت زندگی و رفاهیتی انسان از مشقت کمک کند، اما خطر «تقلیل انسان به داده» و «ابزاری‌سازی فرد» نیز وجود دارد. این پژوهش تأکید می‌کند که کاربرد هوش مصنوعی باید همواره در راستای توانمندسازی انسان و حفظ شأن و منزلت او باشد، نه تضعیف اراده، خودآگاهی و جایگاه اخلاقی وی. به دیگر سخن، توسعه هوش مصنوعی باید منعکس کننده احترام به «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» باشد و از هرگونه سیستمی پرهیز شود که به تصمیم‌گیری‌های اخلاقی و استقلال فرد خدشه وارد می‌کند.

سرانجام، در حوزه همبستگی اجتماعی، هوش مصنوعی می‌تواند هم تسهیل‌کننده و هم چالش برانگیز باشد. از یک سو، شبکه‌های اجتماعی مبتنی بر هوش مصنوعی می‌توانند ارتباطات و همکاری‌ها را تقویت و به تحقق اصل «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» کمک کنند. از سوی دیگر، پدیده «حبس در اتاق پژواک»^۲ و انتشار اطلاعات نادرست، که توسط الگوریتم‌ها تشدید می‌شود، می‌تواند به گسست اجتماعی و کاهش

1. Mahmudulhassan

2. echo chambers

اعتماد عمومی منجر شود. این تحلیل نشان می‌دهد که مسئولیت‌پذیری در طراحی الگوریتم‌های تشویق‌کننده گفتگو و شفافیت در مدیریت اطلاعات، برای حفظ انسجام اجتماعی در عصر هوش مصنوعی حیاتی است.

بی‌شک، اصول فقهی، به‌عنوان گنجینه‌ای گران‌قدر از حکمت اسلامی، می‌تواند راهنمای توسعه مسئولانه این فناوری بوده و مانع وارد شدن هرگونه آسیب به فرد یا جامعه شوند. ازاین‌رو، تحقق این مسائل در کنار جلوگیری از تبعیض و نقض حریم خصوصی می‌تواند مبنایی برای ارزیابی این فناوری قلمداد شود. این اصول نشان می‌دهند که فقه اسلامی نه تنها مانعی برای فناوری نیست، بلکه می‌تواند آن را به مسیری هدایت کند که در خدمت آرمان‌های والای انسانی و اسلامی باشد. در این راستا باید تلاش کرد که ضمن طراحی الگوریتم‌های عادلانه، آگاهی‌بخشی و آموزش در جوامع اسلامی تقویت شده و افراد از مزایا و مخاطرات هوش مصنوعی آگاه شوند تا بتوانند از آن به‌صورت مسئولانه از آن بهره‌گیرند. این امر می‌تواند از نابرابری دیجیتال جلوگیری کند و همبستگی اجتماعی را تقویت نماید.

همچنین، تنظیم قوانین برای حفاظت از داده‌ها باید براساس قاعده «امانت» طراحی شود تا اعتماد اجتماعی را تقویت کند و از نقض حریم خصوصی جلوگیری کند. در همین راستا، برای کاهش نابرابری دیجیتال، نیز باید با سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها و حمایت از اقشار کم‌درآمد است تلاش شود شکاف موجود از بین رفته و زمینه تا وحدت اجتماعی فراهم شود. در نهایت، همکاری میان فقها و متخصصان فناوری می‌تواند تضمین کند که هوش مصنوعی در خدمت ارزش‌های اسلامی قرار گیرد. این همکاری می‌تواند به تدوین دستورالعمل‌هایی منجر شود که نوآوری را با پاسداشت اصول اسلامی هم‌افزا کند. در مجموع هوش مصنوعی، به‌عنوان نماد نوآوری بشر، می‌تواند در خدمت ارزش‌های والای اسلامی قرار گیرد؛ مشروط بر آنکه با اصول قرآنی و فقهی تنظیم شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های این پژوهش، می‌توان به‌صراحت تصریح کرد که توسعه فناوری هوش مصنوعی بدون وجود یک چهارچوب اخلاقی و فقهی بومی‌شده، از منظر ارزش‌های اسلامی، امکان‌پذیر نیست و این موضوع به‌عنوان ضرورتی اجتناب‌ناپذیر مطرح می‌شود. این چهارچوب‌ها باید فراتر از تعاریف کلی اخلاقی، به‌صورت دقیق و عملی به‌ویژه با توجه به مسائل و چالش‌های خاص حوزه‌های عدالت، حریم خصوصی، کرامت انسانی و همبستگی اجتماعی طراحی شوند تا بتوانند راهکارهای تأثیرگذاری برای بهبود و هدایت فرایند توسعه و کاربرد هوش مصنوعی ارائه دهند. یکی از دستاوردهای کلیدی این پژوهش تأکید بر نیاز به تغییر پارادایم توسعه فناوری است؛ یعنی به‌جای تمرکز صرف بر پیشرفت تکنولوژیک و نوآوری‌های فنی، باید پارادایم توسعه هوش مصنوعی به سمت «فناوری ارزش‌محور» سوق داده شود که طراحی، توسعه و پیاده‌سازی این سیستم‌ها مستقیماً با هدف همسویی و پایبندی به ارزش‌های انسانی و دینی اسلامی شکل گیرد. این تحول پارادایمی می‌تواند موجب جلوگیری از پیامدهای منفی احتمالی فناوری شده و درعین‌حال، باعث ارتقای کیفیت زندگی انسانی شود.

نقش هم‌افزایی تخصصی میان متخصصان فناوری و علمای دینی، یکی دیگر از محورهای مهم تعیین شده است که برای دستیابی به راهبردهای همه‌جانبه و ملی در زمینه هوش مصنوعی ضروری شناخته شده است. این همکاری بین‌رشته‌ای می‌تواند نه تنها چهارچوب‌های اخلاقی و فقهی مؤثر بومی را تدوین کند، بلکه نگاه‌های سنتی و مدرن را در هم می‌آمیزد تا هوش مصنوعی مسئولانه، اخلاق‌مدار و متناسب با هویت فرهنگی-دینی جوامع اسلامی توسعه یابد.

افزون‌براین، آموزش و آگاهی‌بخشی در اکوسیستم اجتماعی از اهمیت حیاتی برخوردار است. ارتقاء سواد دیجیتال، افزایش شناخت عمومی درباره فرصت‌ها و چالش‌های هوش مصنوعی، و تقویت توانمندی افراد در مواجهه با فناوری‌های پیچیده می‌تواند مسیر توسعه این فناوری را به سمت استفاده سازنده و مبتنی بر ارزش‌های انسانی سوق دهد. ضمن اینکه توجه نقش نهادهای آموزشی، رسانه‌ها، و مراکز فرهنگی در این زمینه انکارناپذیر است.

پیشنهاد می‌شود در تحقیقات آتی، مطالعه‌های موردی کاربردی و عمیق در زمینه پیاده‌سازی هوش مصنوعی اخلاق‌محور در بستر جوامع اسلامی انجام شود. همچنین، توسعه مدل‌های عملی براساس چهارچوب‌های فقهی و اخلاقی برای طراحی، توسعه و مدیریت هوش مصنوعی ضرورت دارد. بررسی و تحلیل نقش نهادهای دینی و فقهی در فرایند حکمرانی و نظارت بر فناوری، از جمله دیگر زمینه‌های قابل توجه است که می‌تواند موجب شکل‌گیری سیاست‌ها و راهبردهای مؤثر در سطح کلان شود.

سرانجام، تحقق آرمان‌های اسلامی و انسانی در حوزه فناوری تنها از طریق به‌کارگیری هوش مصنوعی همخوان با ارزش‌ها و هنجارهای دینی امکان‌پذیر است. این رویکرد نه تنها جلوه‌ای از پیشرفت علمی و فناوری است، بلکه پاسخی به دغدغه‌های فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی جوامع اسلامی در عصر فناوری‌های نوین به شمار می‌رود. هوش مصنوعی باید به ابزاری تبدیل شود که کرامت انسانی را ارتقا دهد و زمینه‌ساز عدالت، صیانت از حریم خصوصی و تقویت همبستگی اجتماعی باشد تا از فناوری به‌عنوان محرکی برای توسعه پایدار انسانی و معنوی بهره‌برداری شود.

منابع

* قرآن کریم.

۱. پورنجف، ابراهیم (۱۴۰۳). تحلیل حقوقی و اخلاقی استفاده از هوش مصنوعی در تبلیغات هدفمند (مورد مطالعه: دیجی کالا). مدیریت بازاریابی هوشمند، ۵(۱)، ۳۳۴-۳۵۰. doi: 3.2.15564.31125656565047
۲. حر عاملی، محمدبن الحسن (۱۴۰۹). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت.
۳. حسینی، الهام السادات، محمدیان امیری، مهدی، و خیرالهی، محمدعلی (۱۴۰۳). بررسی فقهی مسئولیت مدنی در فناوری هوش مصنوعی. پژوهش‌های تطبیقی فقه، حقوق و سیاست، ۶(۴)، ۴۹-۶۶. doi.org/10.61838/csjlp.6.4.4
۴. الطبرسی، میرزا حسین النوری (۱۳۶۶). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل‌البیت، لایحیاء التراث.
۵. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷). الاستبصار فی ما اختلف من الأخبار. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۶. طوسی، محمدحسن (۱۴۰۷). تهذیب الاحکام. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۷. صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۳). من لا یحضره الفقیه. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۸. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۹. میری بالاجورشری، سیده مهشید، و محمودی، امیررضا (۱۴۰۳). واکاوی مسائل اخلاقی در زمینه هوش مصنوعی با نگاهی به اخلاق اسلامی. مطالعات اخلاق کاربردی، ۲۰(۱)، ۹۷-۱۲۳. doi: 10.22081/jare.2024.68803.1901
۱۰. نجفی، محمدحسی (۱۳۶۵). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. تهران: دار الکتب الإسلامیه.

References

11. Ab Rahim, S. F., et al. (2025). *Artificial Intelligence for Fatwa Issuance: Guidelines and Ethical Considerations*. *Journal of Fatwa Management and Research*, 30(1), 76–100. <https://doi.org/10.33102/jfatwa.vol30no1.654>
12. Al-Tabarsi, Mirza Hossein Nouri (1366). *Mustadrak al-Wasail wa Mustanbat al-Masail*. Al al-Bayt (peace be upon them) Institute for the Revival of Heritage. [In Persian].
13. An-Na'im, A. A. (2008). *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari'a*. Harvard University Press.
14. Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40. doi.org/10.1108/QRJ-D-09-0002-1.
15. Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
16. Coeckelbergh, M. (2020). *AIspyderAI Ethics*. MIT Press.
17. Dignum, V. (2019). *Responsible Artificial Intelligence: How to Develop and Use AI in a Responsible Way*. Springer.
18. Elmahjub, E. (2023). Artificial Intelligence (AI) in Islamic Ethics: Towards Pluralist Ethical Benchmarking for AI. *Philos. Technol.* 36, 73. doi.org/10.1007/s13347-023-00668-x.
19. Firnando, H. G., & Wahyudi, M. (2024). The role of artificial intelligence in shaping the Islamic worldview of the digital economy. *Journal of Islamic Economics and Philanthropy*. doi.org/10.21111/jiepv.6i3.11386.
20. Floridi, L. (2014). *The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality*. Oxford University Press.
21. Hagendorff, T. (2020). The ethics of AI ethics: An evaluation of guidelines. *Minds and Machines*, 30(1), 99–120. doi.org/10.1007/s11023-020-09517-8.
22. Hosseini, Elham al-Sadat; Mohammadian Amiri, Mehdi; Kheirallahi, Mohammad Ali (1403). A jurisprudential study of civil liability in artificial intelligence technology. *Comparative Research in Jurisprudence, Law and Politics*, 6(4), 49-66. [In Persian] doi.org/10.61838/csjlp.6.4.4
23. Hurr Amili, M. (1409). *Wasā'il al-Shī'a*, Al al-Bayt Institute. [In Persian].

24. Khoirunisa, A., Rohman, F., Azizah, H. A., Ardianti, D., Maghfiroh, A. L., & Noor, A. M. (2023). Islam amid AI (Artificial Intelligence) struggles: Between opportunities and threats. *Suhuf*, 35(1), 45–52. doi.org/10.23917/suhuf.v35i1.22365.
25. Kulayni, M. Y. (1407). Al-Kafi. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
26. Mahmudulhassan, et al. (2024). Artificial intelligence in multicultural Islamic education: Opportunities, challenges, and ethical considerations. *Solo Universal Journal of Islamic Education and Multiculturalism*. doi.org/10.61455/sujiem.v2i01.114.
27. Malik, S. A. (2024). Artificial intelligence and Islamic thought: Two distinctive challenges. *Journal of Islamic and Muslim Studies*. doi.org/10.2979/jims.00020.
28. Miri Balajor Shiry, Seyyedeh Mahshid; Mahmoudi, Amirreza (1403). Analysis of ethical issues in the field of artificial intelligence with a look at Islamic ethics. *Quarterly Scientific-Research Journal of Applied Ethics Studies*, 20(1), 97-123. [In Persian] doi: 10.22081/jare.2024.68803.1901.
29. Mittelstadt, B. D., Allo, P., Taddeo, M., Wachter, S., & Floridi, L. (2016). The ethics of algorithms: Mapping the debate. *Big Data & Society*, 3(2), 1–21. doi.org/10.1177/2053951716679679.
30. Mohadi, M., & Tarshany, Y. M. A. (2023). Maqasid Al-Shari'ah and the ethics of artificial intelligence: Contemporary challenges. *Journal of Contemporary Maqasid Studies*, 2(2), 79–102. doi.org/10.52100/jcms.v2i2.107.
31. Najafi, M. H. (1365). Jawahir al-Kalam fi sharh shara'i al-Islam, Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
32. Pournajaf, Ebrahim (1403). A legal and ethical analysis of the use of artificial intelligence in targeted advertising (case study: Digikala). *Smart Marketing Management*, 5(1), 334-350. [In Persian] doi: 3.2.15564.31125656565047.
33. Rahayu, I., Ardiyanti, H., Judijanto, L., Hamid, A., & Bani-Domi, E. S. (2023). Ethical dilemmas and moral frameworks: Navigating the integration of artificial intelligence in Islamic societies. *International Journal of Teaching and Learning*, 1(3), 171–183. doi.org/10.5281/zenodo.8357892.
34. Raquib, A., et al. (2022). Islamic virtue-based ethics for artificial intelligence. *Discover Artificial Intelligence*. doi.org/10.1007/s44163-022-00028-2.
35. Saduq, M. B. A. (1413). Man La Yahduru al-Faqih, Islamic Publishing Institute. [In Persian].
36. Sarindah, F., et al. (2023). Pendidikan Agama Islam Berbasis Teknologi (AI) Artificial Intelligence. *Jurnal Kajian Penelitian Pendidikan dan Kebudayaan*, 1(4), 103–111. doi.org/10.59031/jkppk.v1i4.26.
37. Shalhoob, H. (2025). The role of AI in enhancing Shariah compliance: Efficiency and transparency in Islamic finance. *Journal of Infrastructure, Policy and Development*. doi.org/10.24294/jipd11239.
38. Shamdi, W., Lai, D., Aziz, A. A., & Anshari, M. (2022). Artificial intelligence development in Islamic system of governance: A literature review. *Contemporary Islam*, 16(2-3), 321–334. doi.org/10.1007/s11562-022-00504-7.
39. Tusi, M. H. (1407). Al-Istibsar fi ma ikhtalaf min al-akhbar, Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
40. Tusi, M. H. (1407). Tahdhib al-Ahkam, Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
41. Vinuesa R, Azizpour H, Leite I, Balaam M, Dignum V, Domisch S, Felländer A, Langhans SD, Tegmark M, Fuso Nerini F. The role of artificial intelligence in achieving the Sustainable Development Goals. *Nat Commun*. 2020 Jan 13;11(1):233. doi: 10.1038/s41467-019-14108-y. PMID: 31932590; PMCID: PMC6957485.
42. Wahid, S. H. (2024). Exploring the intersection of Islam and digital technology: A bibliometric analysis. *Social Sciences & Humanities Open*. doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101085.
43. Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs. doi.org/10.1177/0896920519875135.